

The Effectiveness of Group Art Therapy on Coping with Divorce in 9 to 12 Years Old Girls of Divorced Parents

*Zargar Y¹, Niazi Z², Naami A³

Author Address

1. PhD in Psychology, Associate Professor, Department of Counseling, Hazrat-e Masoumeh University, Qom, Iran;
 2. PhD Student in General Psychology, Faculty of Educational Sciences, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran;
 3. PhD in Psychology, Associate Professor, Department of Educational Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran.
- *Corresponding Author Email: Zargar_y@Scu.ac.ir

Received: 2021 December 12; Accepted: 2022 February 19

Abstract

Background & Objectives: Family plays an important role in children's and society's mental health. Family is always exposed to many harms, one of which is divorce. Divorce can affect children and make them vulnerable to physical, mental, and social health problems, personality disorders, malnutrition, physical illness, and delinquent behaviors. Art therapy is one of these intervention methods to increase children's adaptation to parental divorce. Art therapy is a field that emerged from two areas of psychology and visual arts. Today, the divorce rate is increasing worldwide; the same trend can be seen in Iran. The rise in the divorce rate shows increased social harm related to this phenomenon. This study aimed to investigate the effectiveness of group art therapy on adjustment to divorce among girls whose parents divorced.

Methods: The research method was quasi-experimental with a pretest-posttest and a 1-month follow-up design with a control group. The study population comprised all girls aged 9 to 12 years whose parents had been divorced for a minimum of 6 months and a maximum of 2 years in Khorramabad City, Iran. A sample of 22 volunteered girls with divorced parents referred to counseling centers under the supervision of the Welfare Organization was selected by a non-random sampling method and then randomly replaced into two control and experimental groups. The experimental group participated in group art therapy sessions (12 sessions), but the control group did not receive any treatment. The Children's Belief about Parental Divorce Scale (Kurdek and Berg, 1987) has been used to measure children's adjustment to parental divorce. Data analysis was performed using descriptive statistics (frequency, percentage, mean & standard deviation) and inferential statistics (repeated measures analysis of variance and Bonferroni post hoc test) in SPSS 24 at the significance level 0.05.

Results: The results indicated a significant difference between the experimental and control groups in the subscales of adjustment to parental divorce (peer abandonment and avoidance, fear of abandonment, hope of return, paternal blame, maternal blame, and self-blame) and overall score ($p < 0.001$). There was a significant difference between the mean score of the pretest in all subscales (except paternal blame) and the overall score of adjustment to divorce with the posttest and follow-up ($p < 0.05$). But the posttest score was not significantly different from the follow-up, which shows the stability of the effectiveness of the art therapy intervention over time ($p > 0.05$).

Conclusion: According to the findings, group art therapy is useful and effective in increasing adaptation to parental divorce in children.

Keywords: Art therapy, Divorce, Children's adjustment with divorce.

تعیین اثربخشی هنردرمانی گروهی بر سازگاری با طلاق در دختران طلاق ۹ تا ۱۲ ساله

*یداله زرگر^۱، زهرا نیازی^۲، عبدالزهرا نعیمی^۳

توضیحات نویسندگان

۱. دکتری روان‌شناسی، دانشیار، گروه مشاوره، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران؛

۲. دانشجوی دکتری تخصصی روان‌شناسی، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران؛

۳. دکتری روان‌شناسی، دانشیار، گروه روان‌شناسی، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران.

*رایانامه نویسنده مسئول: Zargar_y@Scu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۲۱ آذر ۱۴۰۰؛ تاریخ پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۰

چکیده

زمینه و هدف: افزایش روزافزون طلاق و آسیب‌پذیری کودکان، اجرای مداخلات درمانی مناسب را به‌منظور کاهش آسیب‌های ناشی از این رخداد، ضروری می‌کند. این پژوهش با هدف بررسی اثربخشی هنردرمانی گروهی بر سازگاری با طلاق در دختران طلاق ۹ تا ۱۲ ساله انجام شد.

روش‌بررسی: روش پژوهش از نوع نیمه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه همراه با گروه گواه بود. جامعه پژوهش را تمامی دختران سنین ۹ تا ۱۲ ساله شهر خرم‌آباد دارای والدین مطلقه تشکیل دادند که والدین آن‌ها حداقل شش ماه و حداکثر دو سال از یکدیگر طلاق گرفته بودند. نمونه‌نهایی، ۲۲ نفر داوطلب بودند که به‌روش در دسترس به‌عنوان نمونه وارد مطالعه شدند و به‌صورت تصادفی در دو گروه آزمایش و گواه قرار گرفتند. دوازده جلسه هنردرمانی گروهی صرفاً برای گروه آزمایش اجرا شد. مقیاس عقاید کودکان درباره طلاق والدین (کوردک و برگ، ۱۹۸۷)، در سه مرحله مذکور برای سنجش سازگاری با طلاق به‌کار رفت. داده‌ها با استفاده از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر و آزمون تعقیبی بونفرونی در سطح معناداری ۰/۰۵ از طریق نرم‌افزار آماری SPSS نسخه ۲۴ تحلیل شد.

یافته‌ها: نتایج حاکی از تفاوت معنادار بین گروه‌های آزمایش و گواه در خرده‌مقیاس‌های سازگاری با طلاق والدین (دست‌انداختن همسالان و اجتناب، ترس از رهاشدن، امید به بازگشتن، سرزنش پدرا نه، سرزنش مادرانه و سرزنش خود) و نمره کلی بود ($p < 0/001$). بین میانگین نمره پیش‌آزمون در تمامی خرده‌مقیاس‌ها (به‌جز سرزنش پدرا نه) و نمره کلی سازگاری با طلاق با پس‌آزمون و پیگیری اختلاف معنادار وجود داشت ($p < 0/05$)؛ اما نمره پس‌آزمون با پیگیری اختلاف معناداری نداشت ($p > 0/05$)؛ این امر پایداری اثربخشی مداخله هنردرمانی را در طول زمان نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری: براساس یافته‌های پژوهش، هنردرمانی گروهی بر افزایش سازگاری با طلاق والدین در فرزندان طلاق سودمند و مؤثر است.

کلیدواژه‌ها: هنردرمانی، طلاق، سازگاری کودکان با طلاق.

خانواده اولین هسته اجتماع و اساسی‌ترین بنیان جامعه به‌شمار می‌رود که دارای نقش مهمی در بهداشت روانی فرزندان و جامعه است؛ همچنین همواره در معرض آسیب‌های متعددی قرار دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به طلاق^۱ اشاره کرد (۱). طلاق واقعه‌ای مهم برای کودکان و والدین بوده که انطباق با آن، چالشی رشدی برای کودکان است (۲).

مشکلات کوتاه‌مدت و درازمدتی که بعد از طلاق گریبان‌گیر کودکان می‌شود، گاهی جبران‌ناپذیر است. براساس نظریه نظام‌ها^۲، هر تغییری که برای یکی از اعضای خانواده رخ دهد، بر تمامی اعضای خانواده اثر می‌گذارد و تمام اعضای خانواده درگیر اثرات این موضوع خواهند شد؛ اما تأثیر آن بر کودکان بسیار گسترده‌تر است (۳). آسیب‌های طلاق والدین بر کودکان ممکن است به شکل مشکلاتی در سلامت جسمی، روانی، اجتماعی و در قالب اختلالات شخصیت^۳ بروز پیدا کند (۴). کودکان دارای والدین مطلقه، بیشتر در معرض مشکلات بهداشت روان هستند و مشکلات عاطفی و رفتاری بیشتری را تجربه می‌کنند (۵). دنیای تنهایی این کودکان بس غم‌انگیز و عذاب‌آور است و اختلال در روابط اجتماعی بیشتر آن‌ها را به‌سوی کج‌روی‌های اجتماعی سوق می‌دهد (۶). طلاق، اتمام قانونی وظایف و مسئولیت‌های یک اتحادیه زناشویی به‌شمار می‌رود و فقدان بزرگی برای تمامی اعضای خانواده به‌خصوص کودکان است که اغلب منجر به افسردگی و پرخاشگری و اضطراب آنان می‌شود (۷).

مقایسه کودکان دارای خانواده‌های سالم و کودکان طلاق مشخص کرد، کودکان طلاق میزان افسردگی^۴، سوءمصرف مواد^۵، اختلال سلوک^۶، مشکلات تحصیلی^۷، رفتارهای بزهکارانه^۸ و رفتارهای پرخاشگرانه بیشتری از خود نشان می‌دهند (۸). همچنین داده‌های دیگر حاکی از آن بود که کودکان طلاق در مقایسه با کودکان عادی مشکلات درون‌سازی مثل افسردگی و اضطراب^۹ بیشتری دارند و میزان سلامت روان آن‌ها در مقایسه با کودکان عادی کمتر است (۹). در مطالعه شان و همکاران بر جوانان دارای والدین مطلقه، احتمال بروز اختلالات افسردگی و اضطراب بیش از اختلالات شخصیت بود. همچنین در مقایسه با خانواده‌های غیرمطلقه افسردگی، تنهایی^{۱۰}، ترومای کودکی، دل‌بستگی اجتنابی^{۱۱}، دل‌بستگی مضطربانه^{۱۲} و استرس مزمن^{۱۳} بیشتری گزارش شد (۲). فریتز^{۱۴}، اعتقاد داشت، تعارضات شدید والدین قبل و بعد از طلاق در همه جنبه‌های زندگی فرد مشهود است و بهزیستی روان‌شناختی کودک را به‌مخاطره می‌اندازد (به نقل از ۸).

طلاق نوعاً وحشتناک‌ترین حادثه زندگی یک کودک است. از بین آسیب‌هایی چون مرگ والدین، معلولیت جسمانی و سوءاستفاده جنسی از کودک، طلاق را بدترین حادثه زندگی او رتبه‌بندی کرده‌اند. کثرت

آثار روانی طلاق به قدری است که نمی‌توان تأثیرات تکان‌دهنده آن را روی کودکان نادیده گرفت (۱۰). رشد آمار طلاق نشان‌دهنده رشد آسیب‌های مرتبط با این پدیده است. این آسیب‌ها طیف گسترده‌ای از آسیب‌های اجتماعی را در بر می‌گیرد (۱۱). بسیاری از کودکان طلاق والدین را تجربه می‌کنند؛ اما تحقیقات مرتبط با تأثیر طلاق بر کودکان همچنان محدود باقی مانده است. این کودکان اغلب با مشکلات در سازگاری و فهم جدایی والدینشان مواجه هستند. آن‌ها باید یاد بگیرند با شرایط جدید شامل تصمیم‌گیری برای سرپرستی، همین‌طور تغییراتی در وضعیت اقتصادی و محل زندگی کنار بیایند؛ البته کودکان مقاوم هستند و مدت‌زمان بودن با هر دو والد، والدین حمایتگر و برخی انواع مداخلات، سازگاری موفق کودکان را در طولانی‌مدت پیش‌بینی می‌کند (۱۲).

بنابراین اجرا و تدوین برنامه مداخله‌ای به‌منظور افزایش سازگاری این کودکان با طلاق والدین، بهبود عواطف و نگرش‌های آن‌ها درباره مسئله طلاق، کاهش مشکلات هیجانی و رفتاری و بهبود مشکلات رفتاری آن‌ها از جمله پرخاشگری، خشم، نافرمانی، ناامیدی و نافرمانی دارای اهمیت و ضرورت است. یکی از این روش‌های مداخله‌ای برای افزایش سازگاری کودکان با طلاق والدین، هنردرمانی^{۱۵} است. هنردرمانی رشته‌ای پدیدآمده از دو حوزه روان‌شناسی و هنرهای تجسمی است و امکان دارد از رویکردی خاص مانند انسان‌گرایی، روان‌تحلیلی، رشدی و نیز دیدگاه‌های خانواده‌درمانی و سایر مدل‌ها پیروی کند (۱۳). هنردرمانی، خلق اثر هنری با کمک یک درمانگر است که اجازه درمان و رشد را از طریق فرایند خلق و کشف محصولات خلاقانه می‌دهد (۱۴). این روش می‌تواند همراه با موسیقی‌درمانی، رنگ‌آمیزی و نقاشی به‌اجرا درآید (۱۵).

درمان‌جویان با کمک هنردرمانگر و استفاده از ابزار هنری و فرایندهای خلاق در جهت احساس بهروزی شخصی و بازیابی یا بهبود کارکردشان گام برمی‌دارند و اجرای آن نیازمند دانش در زمینه‌هایی هنری (هنرهای بصری، موسیقی، تئاتر و...) و فرایندهای خلاقانه، همچنین تئوری‌ها و تکنیک‌های مشاوره، روان‌شناختی و بالندگی انسان است (۱۴). این روش با استفاده از ابزار هنری روش‌های مختلفی را برای فعال‌کردن منابع، توانایی‌های مقابله‌ای، افزایش انعطاف‌پذیری در عمل، خودکارآمدی و توانمندسازی ارائه می‌کند (۱۶). هنردرمانی با استفاده از روش‌های خلاق هنری به دنبال رشد و ارتقای سلامت جسمی و روانی و هیجانی افراد است و در تمامی سنین می‌توان آن را اجرا کرد (۱۷).

محمودی نسب و همکاران ضمن بررسی اثربخشی هنردرمانی گروهی بیانگر^{۱۶} بر کاهش مشکلات درونی‌سازی و برونی‌سازی کودکان بدسرپرست نشان دادند، هنردرمانی روشی مؤثر و کارآمد در کاهش مشکلات رفتاری هیجانی کودکان بدسرپرست است (۱۸). یافته‌های

9. Anxiety

10. Lonliness

11. Avoidant attachment

12. Anxious attachment

13. Choronic stress

14. Fritz

15. Art Therapy

16. Experssive Art Therapy

1. Divorce

2. Systems Theory

3. Personality disorders

4. Depression

5. Substance abuse

6. Conduct Disorder

7. Educational problem

8. Delinquet behavior

چهار نفر نیز از گروه گواه حذف شدند؛ بنابراین حجم نمونه نهایی برابر با ۲۲ نفر بود.

ابتدا از گروه آزمایش و گروه گواه پیش‌آزمون گرفته شد. در ادامه برای گروه آزمایش دوازده جلسه هنردرمانی گروهی و یک جلسه پیگیری یک ماه پس از اتمام جلسات درمانی با رعایت ملاحظات اخلاقی مذکور در پایان مقاله، اجرا شد. مدت‌زمان هر جلسه نود دقیقه بود که به‌صورت هفتگی برگزار گردید. پس از پایان جلسات هنردرمانی، پس‌آزمون و آزمون پیگیری از دو هر دو گروه گرفته شد.

در جدول ۱ جزئیات پروتکل مداخلات درمانی آورده شده است که با استفاده از تکنیک‌های هنردرمانی و هنردرمانی بیانی خلاق مالک‌کودبی، تهیه شد (۲۶). به‌منظور بررسی روایی محتوایی پروتکل درمانی از هشت روان‌درمانگر متخصص کودک خواسته شد تا نظرات خود را راجع به ساختار و فرایند و محتوای هریک از جلسات در قالب پرسش‌نامه نظرسنجی ارائه دهند. مقیاس لیکرت پنج‌گزینه‌ای به‌صورت کاملاً موافق، موافق، نظری ندارم، مخالف و کاملاً مخالف استفاده شد. پس از محاسبه میانگین توافق داوران روی هر سؤال، میانگین توافق کلی محاسبه شد که نتایج حاکی از توافق درونی متخصصان بر مناسب بودن ساختار و محتوای جلسات با موضوع پژوهش بود؛ بنابراین، روایی پروتکل درمانی به‌تأیید رسید.

برای اندازه‌گیری سازگاری با طلاق از مقیاس عقاید کودکان درباره طلاق والدین^۱ ساخته‌شده توسط کوردک و برگ در سال ۱۹۸۷، استفاده شد (۲۷). این مقیاس ۳۶ گویه و شش خرده‌مقیاس دارد که پاسخ به آن‌ها به‌صورت بلی و خیر است. پاسخ بلی به سؤال‌های ۱ تا ۹، ۱۱ تا ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۹، ۳۰، ۳۵ و ۳۶ و پاسخ خیر به سؤال‌های ۵، ۷، ۸، ۱۰، ۲۱، ۲۴ تا ۲۸ و ۳۱ تا ۳۴ نشان‌دهنده عقاید مشکل‌آفرین است. خرده‌مقیاس‌ها به‌ترتیب دست‌انداختن همسالان و اجتناب، ترس از رهاشدن، امید به بازگشتن، سرزنش پدرانه، سرزنش مادرانه و سرزنش خود، است. پایایی نسخه اصلی برای هریک از خرده‌مقیاس‌ها به‌ترتیب به‌روش آلفای کرونباخ و بازآزمایی پس از نه هفته در دست‌انداختن همسالان و اجتناب ۰/۶۲ و ۰/۴۱، ترس از رهاشدن ۰/۷۳ و ۰/۵۳، امید به بازگشتن ۰/۷۸ و ۰/۵۱، سرزنش پدرانه ۰/۷۸ و ۰/۷۲، سرزنش مادرانه ۰/۷۷ و ۰/۵۱ و سرزنش خود ۰/۵۴ و ۰/۴۳ به‌دست آمد. بررسی روایی مقیاس با استفاده از روایی هم‌زمان با مقیاس خودگزارشی ناسازگاری^۲ تأیید شد که نمرات بیشتر آشکارا با اضطراب زیاد، خودپنداره ضعیف در رابطه با والدین و حکایت اجتماعی ضعیف مرتبط بود. تحلیل عاملی ابزار حکایت از مستقل بودن همه عوامل به‌جز ترس از رهاشدن و سرزنش خود داشت (۲۷). در ایران نیز ویژگی‌های روان‌سنجی این مقیاس در کودکان ۱۲ تا ۷ ساله توسط محسنی مقدم و میرزاحسینی بررسی شد. نتایج اجرای تحلیل عامل تأییدی مشخص کرد که ساختار شش عامل، از لحاظ تفکیک سؤال‌ها مناسب بود و نتایج CFI^۳ و NFI^۴ بیشتر از ۰/۹، روایی مطلوب پرسش‌نامه را نشان داد. داده‌ها حاکی از روایی مطلوب مقیاس بود. پایایی با استفاده از آلفای کرونباخ برای تمامی خرده‌مقیاس‌ها

پژوهش دادگر و حمیدی، حاکی از تأثیر چشمگیر نقاشی درمانی بر کاهش پرخاشگری کودک طلاق بود (۱۹). پارک و لی دریافتند، هنردرمانی گروهی تأثیر مثبت بر اجتماعی‌شدن، کنترل خشم و توانایی همدلی کودکان دارد (۲۰). یافته‌های پژوهش فریلیچ و شچتمان مشخص کرد، هنردرمانی می‌تواند سازگاری اجتماعی و عاطفی و تحصیلی کودکان را افزایش دهد (۲۱). یات در پژوهش خود نشان داد، در صورتی‌که به کودکان طلاق فرصتی برای گفت‌وگو داده شود، بهتر با این بحران کنار می‌آیند (۲۲). همچنین مالک‌کودبی بیان کرد، هنردرمانی به‌ویژه ترسیم‌کردن می‌تواند درمان مناسبی برای کودکان بحران‌دیده باشد (۲۳).

باتوجه به آمار روزافزون طلاق به‌عنوان یکی از معضلات مهم دنیای مدرن و به‌تبع آن مسائل، آسیب‌ها و مشکلات متعدد به‌جامانده از آن بر کودکان، این نیاز احساس می‌شود که مداخلات درمانی متناسب با رشد کودکان و خانواده‌های آنان برای حل فرایند طلاق و تغییرات بعد از آن طراحی شود (۲۴)؛ بنابراین متخصصان به‌دنبال راه‌هایی برای کاهش آسیب‌های کودکان به‌شیوه‌های مختلف هستند. متخصصان علوم روان‌شناختی از نظریات و روش‌های گوناگونی برای مداخله در کودکان طلاق استفاده کرده‌اند. تحقیقات در ایران، به‌خصوص مداخلات درمانی در این حوزه بسیار محدود است؛ ازاین‌رو بررسی اثربخشی روش‌های مختلف روان‌درمانی و جست‌وجو برای دستیابی به روش‌های بهتر برای سازگاری کودکان با شرایط خاصشان، یکی از اهداف متخصصان سلامت روان است؛ بنابراین، هدف از اجرای پژوهش حاضر تعیین اثربخشی هنردرمانی گروهی بر افزایش سازگاری دختران طلاق با طلاق والدینشان بود.

۲ روش‌بررسی

روش پژوهش حاضر از نوع نیمه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون و پیگیری یک‌ماهه همراه با گروه گواه بود. جامعه آماری پژوهش را تمامی دختران سنین ۹ تا ۱۲ ساله تشکیل دادند که والدین آن‌ها حداقل شش ماه و حداکثر دو سال از یکدیگر طلاق گرفته بودند. به‌منظور رسیدن به اهداف در هنردرمانی گروهی شامل تداوم تماس دیداری کلامی برای همه اعضا، انسجام گروه، فرصت کافی برای بحث، افراد کافی برای تشویق تعامل، جریان آزاد ایده‌ها و کار گروهی، تعداد مطلوب‌تر اعضای گروه برای هنردرمانی بین ۴ تا ۱۲ نفر است (۲۵)؛ ازاین‌رو، باتوجه به احتمال افت اعضای گروه، در ابتدا نمونه‌ای شامل سی فرزند دختر از زوجین طلاق مراجعه‌کننده به مراکز مشاوره تحت نظارت بهزیستی شهرستان خرم‌آباد در نظر گرفته شد. سپس با استفاده از نمونه‌گیری دردسترس از افراد داوطلب شرکت در پژوهش و دارای ملاک‌های لازم مانند فقدان بیماری روانی شدید در کودک یا یکی از والدین و فقدان معلولیت جسمی شدید در کودک، نمونه پژوهش تشکیل شد. پس از مصاحبه با والدین و کسب رضایت کتبی از آنان مبنی بر شرکت کودکانشان در پژوهش، افراد به‌شکل تصادفی در گروه آزمایش و گروه گواه قرار گرفتند. در طول روند گروه‌درمانی، چهار نفر از گروه آزمایش انصراف دادند و به‌منظور تحلیل داده‌ها به‌طور تصادفی

^۳ Normed fit index

^۴ Comparative fit index

^۱ Children's Belief about Parental Divorce Scale

^۲ Self Report Maladjustment

بیشتر از ۰/۷۰ و پایایی به روش دونیمه کردن برای همه خرده مقیاس ها بیشتر از ۰/۶۰ به استثنای سرزنش خود (۰/۳۲) به دست آمد (۲۸).

جدول ۱. پروتکل جلسات درمانی

اهداف جلسه	مواد لازم	تکالیف
معرفی و آشنایی ایجاد اعتماد: گسترش مفهوم اعتماد قوانین گروه	وسایل نقاشی، کاغذهای بزرگ و کوچک، چسب، قیچی	خطوط کج و معوج گروهی میراث من ماندلاي مکان امن/ترسیم فردی معتمد
شناخت انواع احساسات شناخت احساس خشم و جست و جوی احساسات زیربنای خشم شناخت موقعیت های خشم برانگیز با تأکید بر احساس خشم درقبال افراد یا موقعیت هایی که فرد احساس می کند منجر به طلاق والدین شده است. بررسی شیوه های مناسب ابراز خشم	وسایل نقاشی، کاغذ بزرگ، کاغذهای مقوایی، چسب، قیچی، مجلات کهنه، دفترچه های یادداشت، ویدئوپروژکتور و وسایل پخش فیلم	ماندلاي خشم/کلاژ احساسات کیک احساسات قصه خوانی نوشتن داستان
بررسی روند تغییرات زندگی در طول رشد بررسی باورها و عقاید درباره علت بروز این تغییرات با تأکید بر طلاق بررسی احساسات درباره تأثیر طلاق بر روابط و الگوهای خانوادگی بررسی نگرانی های مرتبط با طلاق و سازگاری با آن	وسایل نقاشی، کاغذ بزرگ، کاغذهای مقوایی، چسب، قیچی، عکس های خانوادگی، مجلات کهنه، دفترچه های یادداشت	کاردستی با کاغذهای خردشده/پازل ازدواج نقاشی خط زندگی با موسیقی کلاژ خانواده نقاشی خانه موردعلاقه نوشتن داستان گروهی
نگرش فرد به آینده تأثیر طلاق بر نگرش درباره خود، دوستان، اعتماد، احساس تنهایی و ناامیدی، جست و جوی سیستم حمایتی و گسترش اعتماد ایجاد فضایی برای تقویت احساس امید و نگرش مثبت به آینده تحصیلی، شغلی مرور جلسات، خداحافظی، احساسات افراد درباره اتمام جلسات و ارزیابی تغییرات بررسی تغییرات قبل از شروع جلسات و بعد از یک ماه از اتمام جلسات	وسایل نقاشی، کاغذ بزرگ، چسب، قیچی، وسایل ساخت کاردستی	نقاشی گذشته، حال، آینده نقاشی سه راز نوشتن نمایشنامه گروهی و اجرای گروهی آن تبلیغ من شعر پایان اهدای هدیه به یکدیگر
نقاشی چشم انداز/نقاشی قبل از..... بعد از.....	وسایل نقاشی، دفترچه یادداشت	

به منظور تحلیل داده ها از روش های آمار توصیفی (فراوانی، درصد

۳ یافته ها

جدول ۲ ویژگی های جمعیت شناختی نمونه را در گروه های آزمایش و گواه نشان می دهد.

جدول ۲. ویژگی های جمعیت شناختی

متغیر	ویژگی	آزمایش	گواه
		درصد فراوانی	درصد فراوانی
	سن	۲	۳
	۹	۱۸/۲	۲۷/۳
	۱۰	۶۳/۶	۶۳/۶
	۱۱	۱۸/۲	۹/۱
	اعتیاد	۵	۴
	مشکلات اقتصادی و بیکاری	۳	۴
	اختلافات خانوادگی	۱	۱
	خیانت	۱	۱
	سایر موارد	۱	۰
	مادر	۸	۷
	پدر	۱	۲
	سایرین	۲	۲

بیشترین فراوانی در رده سنی ۱۰ ساله با درصد فراوانی ۶۳/۶ در هر دو گروه مشاهده شد. اعتیاد از شایع‌ترین علل طلاق در هر دو گروه به ترتیب با درصد‌های فراوانی ۴۵/۵ و ۳۶/۴ بود و مشکلات اقتصادی و بیکاری در رتبه بعد قرار داشت. در اغلب کودکان بیش از ۶۰ درصد،

جدول ۳. میانگین و انحراف معیار نمرات سازگاری با طلاق والدین در گروه‌های آزمایش و گواه در مراحل پیش‌آزمون و پس‌آزمون و پیگیری

متغیر	عضویت گروهی	پیش‌آزمون		پس‌آزمون		پیگیری	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
دست‌انداختن همسالان و اجتناب	آزمایش	۳/۹۱	۰/۵۳	۱/۷۳	۰/۶۴	۱/۷۳	۰/۴۶
	گواه	۳/۵۵	۰/۶۸	۳/۲۷	۰/۴۶	۳/۲۷	۰/۷۸
ترس از رهاشدن	آزمایش	۴/۶۴	۱/۰۲	۲/۰۹	۰/۷۰	۲/۰۹	۰/۵۳
	گواه	۴/۱۸	۱/۰۷	۴/۲۷	۰/۷۸	۴	۱/۶۲
امید به بازگشتن	آزمایش	۳/۵۵	۰/۵۲	۱/۳۶	۰/۵۰	۱/۶۴	۰/۵۰
	گواه	۳/۰۹	۰/۸۳	۳/۲۷	۰/۷۸	۳/۳۶	۰/۶۷
سرزنش پدرانه	آزمایش	۱/۸۲	۰/۷۵	۰/۵۵	۰/۵۲	۰/۷۳	۰/۴۶
	گواه	۱/۷۳	۰/۹۰	۱/۸۲	۰/۸۷	۱/۸۲	۰/۷۵
سرزنش مادرانه	آزمایش	۳/۲۷	۰/۴۶	۱/۳۶	۰/۸۰	۱	۰/۴۴
	گواه	۳/۰۹	۰/۷۰	۲/۷۳	۰/۶۴	۳/۱۸	۰/۶۰
سرزنش خود	آزمایش	۱/۴۵	۰/۵۲	۰/۳۶	۰/۵۰	۰/۴۵	۰/۵۲
	گواه	۱/۶۴	۰/۶۷	۱/۲۷	۰/۴۶	۱/۲۷	۰/۷۸
نمره کل سازگاری با طلاق	آزمایش	۱۸/۶۳	۱/۷۴	۷/۴۵	۲/۳۳	۷/۶۳	۱/۳۶
	گواه	۱۷/۲۷	۱/۷۳	۱۶/۶۳	۱/۹۶	۱۶/۹۰	۲/۳۴

اندازه‌گیری از توزیع نرمال نشان داد ($p > ۰/۰۵$). نتایج آزمون لون برای هیچ‌یک از خرده‌مقیاس‌ها و نمره کلی معنادار نبود ($p > ۰/۰۵$). فرض برابری واریانس‌های کوواریانس با آزمون ام‌باکس برای متغیرهای پژوهش وجود داشت ($p > ۰/۰۵$). در نتایج آزمون موخلی نیز فرض کرویت برای همه خرده‌مقیاس‌ها و نمره کلی برقرار بود ($p > ۰/۰۵$). در جدول ۴، نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر برای خرده‌مقیاس‌ها و نمره‌های کلی ارائه شده است.

همان‌طور که داده‌های جدول نشان می‌دهد، میانگین هر شش خرده‌مقیاس و نمره کل در گروه آزمایش در پس‌آزمون و پیگیری درمقایسه با پیش‌آزمون کاهش چشمگیری داشت؛ اما در گروه گواه تغییر در خورتوجهی دیده نشد. به‌منظور بررسی معناداری این کاهش‌ها از آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر استفاده شد. پیش‌فرض‌های آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر پیش از اجرای تحلیل بررسی شد. آزمون شاپیرو-ویلک برای بررسی نرمال‌بودن توزیع داده‌ها، تبعیت همه متغیرها را در هر سه مرحله

جدول ۴. نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مکرر درون‌گروهی و اثر متقابل

متغیر	منبع	مجموع مجذورات	درجه آزادی	F	مقدار احتمال	اندازه اثر	توان آماری
دست‌انداختن	زمان	۲۲/۰۹۱	۲	۳۱/۸۳۴	<۰/۰۰۱	۰/۶۱۴	۱/۰۰۰
همسالان و اجتناب	اثر متقابل گروه و زمان	۱۳/۳۶۴	۲	۱۹/۲۵۸	<۰/۰۰۱	۰/۴۹	۱/۰۰۰
ترس از رهاشدن	زمان	۲۴/۸۱۸	۲	۱۳/۵۱۵	<۰/۰۰۱	۰/۴۰۳	۰/۹۹۶
امید به بازگشتن	اثر متقابل گروه و زمان	۲۳/۱۲۱	۲	۱۲/۵۹۱	<۰/۰۰۱	۰/۳۸	۰/۹۹۴
سرزنش پدرانه	زمان	۱۲/۴۸۵	۲	۱۲/۷۸۵	<۰/۰۰۱	۰/۴۴۱	۰/۹۹۹
سرزنش مادرانه	اثر متقابل گروه و زمان	۱۹/۰۳۰	۲	۱۲/۰۶۰	<۰/۰۰۱	۰/۵۴	۱/۰۰۰
سرزنش خود	زمان	۴/۴۵۶	۲	۴/۲۷۳	۰/۰۲۱	۰/۱۷۶	۰/۷۱۳
نمره کل سازگاری با طلاق	اثر متقابل گروه و زمان	۶۰/۳۰	۲	۵/۷۸۵	۰/۰۰۶	۰/۲۲	۰/۸۴۳
	زمان	۱۸/۲۱۲	۲	۲۱/۹۳۴	<۰/۰۰۱	۰/۵۲	۱/۰۰۰
	گروه اثر متقابل گروه و زمان	۱۵/۸۴۸	۲	۱۹/۰۸۸	<۰/۰۰۱	۰/۴۸	۱/۰۰۰
	زمان	۷/۳۰۳	۲	۱۰/۲۱۲	<۰/۰۰۱	۰/۳۳	۰/۹۹۹
	اثر متقابل گروه و زمان	۱/۷۲۷	۲	۲/۴۱۵	۰/۱۰۲	۰/۱۰۸	۰/۴۵۹
	زمان	۴۹۳/۱۸۳	۲	۶۵/۱۰۰	<۰/۰۰۱	۰/۷۶	۱/۰۰۰
	اثر متقابل گروه و زمان	۴۱۱/۳۰۲	۲	۵۲/۲۹۲	<۰/۰۰۱	۰/۷۳	۱/۰۰۰

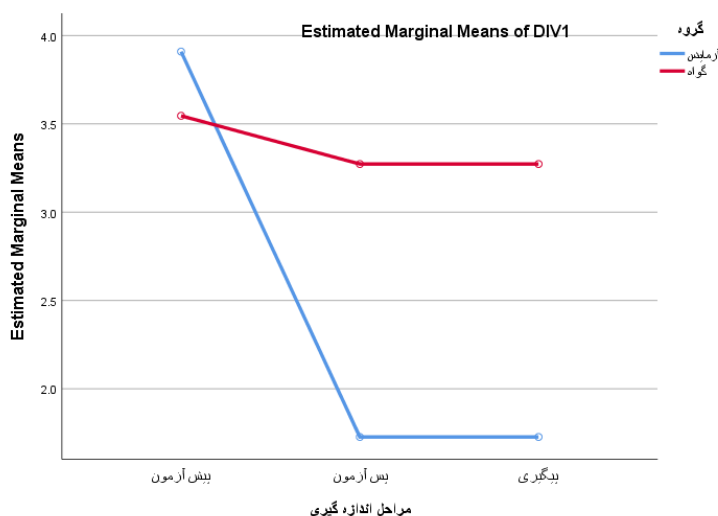
باتوجه به برآورده شدن پیش فرض های آزمون تحلیل واریانس با اندازه گیری مکرر، نتایج حاصل از اندازه گیری مکرر اثرات زمان، در جدول ۳ مشاهده می شود که حاکی از اختلاف معنادار در هر شش

خرده مقیاس و نمره کلی در مراحل مختلف اندازه گیری بود ($p < 0.05$). در جدول ۵، داده های مربوط به اثرات بین گروهی بررسی شده است.

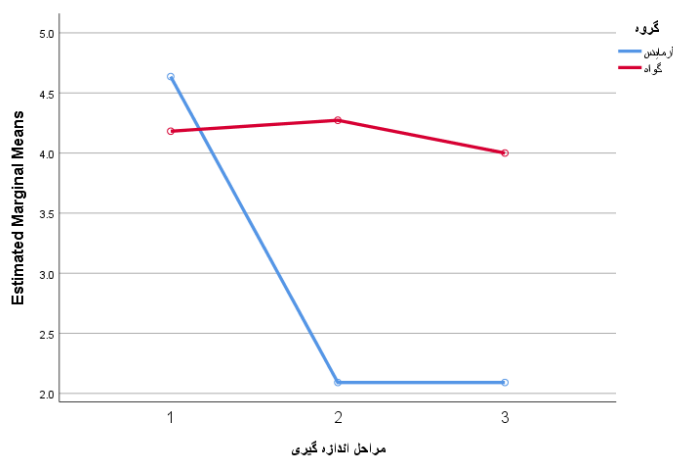
جدول ۵. نتایج آزمون تحلیل واریانس با اندازه گیری مکرر بین گروهی (اثر گروه)

متغیر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	مقدار احتمال	مجذور اتا	توان آماری
دست انداختن همسالان و اجتناب	۱۳/۶۳۶	۱	۱۳/۶۳۶	۳۲/۱۴۳	<۰/۰۰۱	۰/۹۹۴	۱/۰۰۰
ترس از رهاشدن	۲۴/۲۴۲	۱	۲۴/۲۴۲	۳۱/۳۷۳	<۰/۰۰۱	۰/۶۱۱	۱/۰۰۰
امید به بازگشتن	۱۸/۵۶۱	۱	۱۸/۵۶۱	۱۸/۵۲۲	<۰/۰۰۱	۰/۶۵۸	۱/۰۰۰
سرزنش پدرا نه	۹/۴۷۰	۱	۹/۴۷۰	۱۶/۹۸۴	<۰/۰۰۱	۰/۴۵۹	۰/۹۷۵
سرزنش مادرانه	۲۰/۷۴۲	۱	۲۰/۷۴۲	۶۰/۵۷۵	<۰/۰۰۱	۰/۷۵۲	۱/۰۰۰
سرزنش خود	۶/۶۸۲	۱	۶/۶۸۲	۲۰/۲۲۹	<۰/۰۰۱	۰/۵۰۳	۰/۹۹۵
نمره کل سازگاری با طلاق	۶۳۵/۵۳۵	۱	۶۳۵/۵۳۵	۱۴۱/۰۳۸	<۰/۰۰۱	۰/۸۷۶	۱/۰۰۰

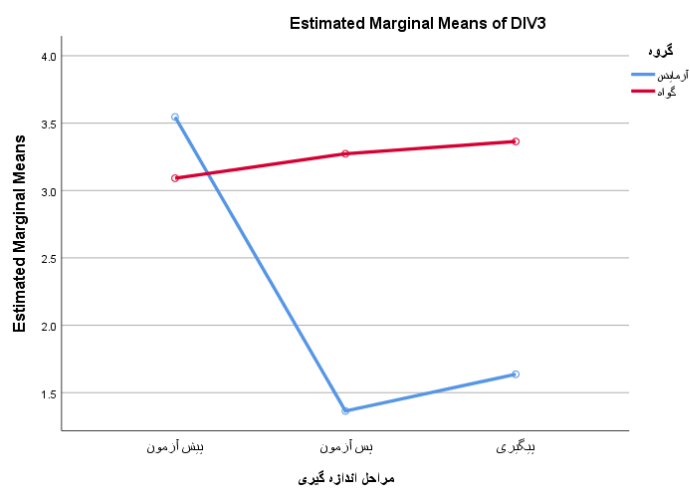
داده های جدول حاکی از تفاوت معنادار بین گروه های آزمایش و گواه در خرده مقیاس های سازگاری با طلاق والدین و نمره کلی بود ($p < 0.001$). در نمودارهای بعدی، روند تغییرات میانگین نمرات

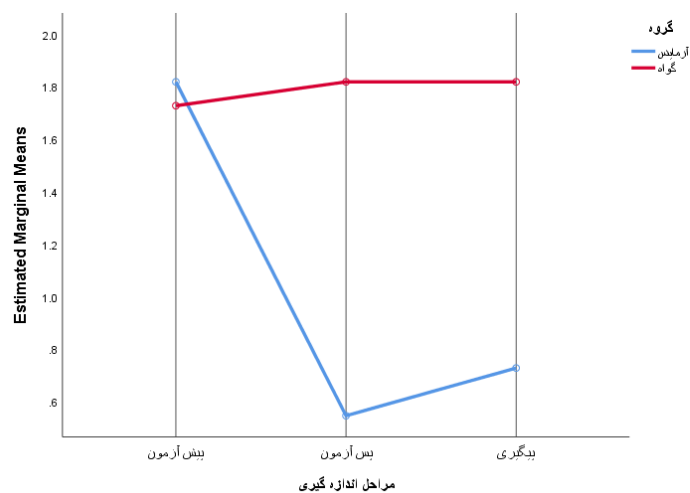
نمودار ۱. روند تغییرات نمرات دست انداختن همسالان و اجتناب به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

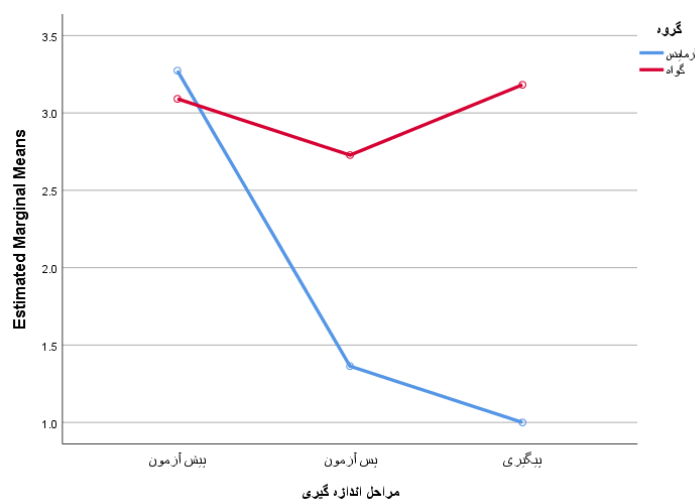
نمودار ۲. روند تغییرات نمرات ترس از رهاشدن به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

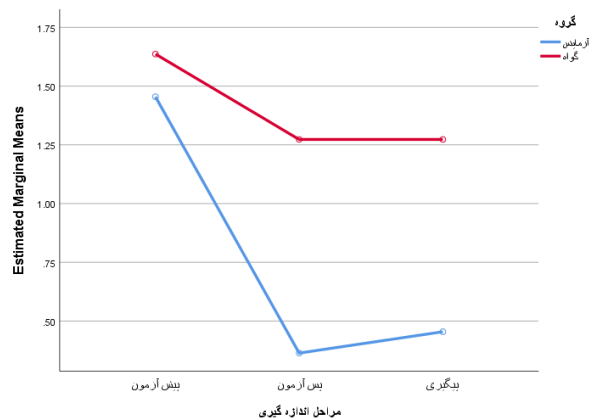
نمودار ۳. روند تغییرات نمرات امید به بازگشتن به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

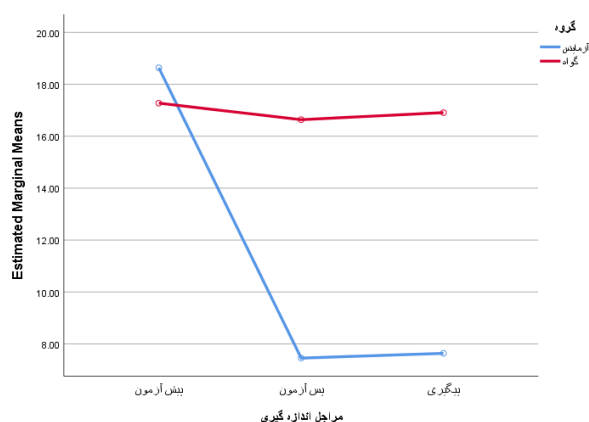
نمودار ۴. روند تغییرات نمرات سرزنش پدران به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

نمودار ۵. روند تغییرات نمرات سرزنش مادران به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

نمودار ۶. روند تغییرات نمرات سرزنش خود به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

نمودار ۷. روند تغییرات نمرات کلی سازگاری با طلاق به تفکیک گروه در سه مرحله اندازه گیری

جدول ۶. نتایج آزمون تعقیبی بونفرونی برای مقایسه زمانها

متغیر	زمان (i)	زمان (j)	تفاوت میانگینها	خطای معیار	مقدار احتمال
دست انداختن همسالان و اجتناب	پیش آزمون	پس آزمون	۱/۲۲۷	۰/۱۲۳	<۰/۰۰۱
	پیش آزمون	پیگیری	۱/۲۲۷	۰/۲۱۲	<۰/۰۰۱
	پس آزمون	پیگیری	۰/۰۰۰	۰/۱۳۳	۱/۰۰۰
ترس از رهاشدن	پیش آزمون	پس آزمون	۱/۲۲۷	۰/۲۹۲	<۰/۰۰۱
	پیش آزمون	پیگیری	۱/۳۶۴	۰/۲۷۹	<۰/۰۰۱
	پس آزمون	پیگیری	۰/۱۳۶	۰/۲۹۵	۱/۰۰۰
امید به بازگشتن	پیش آزمون	پس آزمون	۱/۰۰۰	۰/۲۰۹	<۰/۰۰۱
	پیش آزمون	پیگیری	۰/۸۱۸	۰/۲۰۸	<۰/۰۰۱
	پس آزمون	پیگیری	۰/۱۸۲	۰/۱۴۴	۰/۶۶۱
سرزنش پدرانه	پیش آزمون	پس آزمون	۰/۵۹۱	۰/۲۲۹	۰/۰۵۴
	پیش آزمون	پیگیری	۰/۵۰۰	۰/۲۱۲	۰/۸۶
	پس آزمون	پیگیری	۰/۹۱	۰/۲۱۱	۱/۰۰۰
سرزنش مادرانه	پیش آزمون	پس آزمون	۱/۱۳۶	۰/۱۹۹	<۰/۰۰۱
	پیش آزمون	پیگیری	۱/۰۹۱	۰/۱۷۲	<۰/۰۰۱
	پس آزمون	پیگیری	۰/۰۴۵	۰/۲۰۹	۱/۰۰۰
سرزنش خود	پیش آزمون	پس آزمون	۰/۷۲۷	۰/۱۴۷	<۰/۰۰۱
	پیش آزمون	پیگیری	۰/۶۸۲	۰/۲۹۵	۰/۰۱
	پس آزمون	پیگیری	۰/۰۴۵	۰/۱۸۴	۱/۰۰۰
نمره کل	پیش آزمون	پس آزمون	۵/۹۰۹	۰/۶۱۱	<۰/۰۰۱
	پیش آزمون	پیگیری	۰/۶۸۲	۰/۴۸۳	<۰/۰۰۱
	پس آزمون	پیگیری	۰/۲۲۷	۰/۶۵۳	۱/۰۰۰

باتوجه به نمودارهای ۷ تا ۱، میانگین نمرات گروه آزمایش در همه خرده‌مقیاس‌ها و نمره کلی سازگاری با طلاق در مراحل پس‌آزمون و پیگیری درمقایسه با گروه گواه تغییر چشمگیری داشت. به‌منظور بررسی اینکه تأثیر تغییر میانگین‌ها در کدام مرحله بوده است، از آزمون تعقیبی بونفرونی استفاده شد. در جدول ۶، نتایج آزمون بونفرونی در مقایسه اثر زمانی ارائه شده است.

داده‌های جدول حاکی از اختلاف معنادار میانگین نمره پیش‌آزمون در تمامی خرده‌مقیاس‌ها (به‌جز سرزنش پدرانه) و نمره کلی سازگاری با طلاق با مراحل پس‌آزمون و پیگیری بود ($p < 0/05$)؛ اما نمره پس‌آزمون با پیگیری اختلاف معناداری نداشت ($p > 0/05$)؛ این امر اثربخشی مداخله هنردرمانی را نشان می‌دهد که اثر آن نیز در طول زمان پایدار مانده است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت، هنردرمانی گروهی باعث افزایش سازگاری با طلاق والدین، در فرزندان دختر طلاق می‌شود.

۴ بحث

هدف پژوهش حاضر بررسی تأثیر هنردرمانی گروهی در افزایش سازگاری با طلاق والدین در دختران طلاق بود. یافته‌های پژوهش نشان داد، هنردرمانی گروهی باعث بهبود وضعیت دست‌انداختن همسالان و اجتناب، ترس از رهاشدن، امید به بازگشتن، سرزنش پدرانه، سرزنش مادرانه و سرزنش خود در کودکان طلاق گروه آزمایش شد. نتایج در هر دو مرحله پس‌آزمون و پیگیری درمقایسه با پیش‌آزمون (به‌جز خرده‌مقیاس سرزنش پدرانه) معنادار بود؛ بنابراین هنردرمانی گروهی در سازگاری با طلاق دختران مؤثر بود. نتایج پژوهش حاضر با این مطالعات همسوست: محمودی نسب و همکاران به این نتیجه رسیدند که هنردرمانی بر کاهش مشکلات درونی‌سازی و برونی‌سازی کودکان تأثیرگذار است (۱۸)؛ دادگر و حمیدی در تحقیق خود درباره کودکان طلاق دریافته‌اند، نقاشی درمانی در کاهش پرخاشگری آنان مؤثر است که این امر در افزایش سازگاری کودکان با محیط اطراف خود تأثیر بسزایی دارد (۱۹)؛ پارک و لی دریافته‌اند، هنردرمانی بر بهبود مهارت‌های اجتماعی و همدلی و کنترل خشم کودکان اثربخشی دارد (۲۰)؛ جاسمی زرگرانی و جوهری فرد در پژوهش خود بر دختران نوجوان، به اثربخشی هنردرمانی در بهبود و احیای عملکرد بهینه بیمار در سطوح مختلف عاطفی، اجتماعی و روانی و سازگاری با شرایط دست یافتند (۲۹).

در تبیین نتایج پژوهش حاضر می‌توان گفت، هنردرمانی با استفاده از روش‌های خلاق هنری برای رشد و ارتقای سلامت جسمی و روانی و هیجانی افراد در همه سنین کاربردی است. این روش به افراد کمک می‌کند تا با بیان هیجانات از طریق هنر تعارضات و مشکلات را حل کنند و با گسترش مهارت‌های بین‌فردی، مدیریت رفتار، اعتمادبه‌نفس، خودآگاهی و کنترل استرس، به بینش دست یابند (۱۷). هر فردی در دوران کودکی تجربه کارهای هنری را دارد. هنر می‌تواند ابزار غیرکلامی مناسب خوداکتشافی و خودبینی برای افرادی باشد که به هر دلیلی مهارت کلامی خوبی ندارند. یک تصویر اغلب قادر است توصیف دقیق‌تری از احساسات افراد درمقایسه با کلام ارائه دهد و می‌تواند تجاربی از اشخاص را به تصویر بکشد که بیان آن‌ها سخت است. فرایندی است که به افراد کمک می‌کند احساسات گپ‌کننده خود را

شفاف‌تر درک کنند و احساساتی چون خشم و خصومت را به‌شیوه‌ای امن و کنترل‌شدنی رها سازند. عینی‌بودن محصولات، بحث درباره آن‌ها را راحت‌تر و امکان مجدد بحث در زمینه آن‌ها را فراهم می‌کند و درنهایت می‌تواند فرایند خوشایندی باشد (۲۵).

کودکانی که وارد فضای روان‌درمانی می‌شوند، اغلب از به‌زبان آوردن مشکلات و آسیب‌هایشان ناتوان هستند و قادر به پاسخ به سؤالات به‌صورت مستقیم نیستند (۲۶). بسیاری از کودکان طلاق مراجعه‌کننده، به‌دنبال کمک برای سازگاری با طلاق والدینشان هستند. آن‌ها به دلیل داشتن احساسات متضاد، احساس درماندگی و آسیب‌پذیری می‌کنند. همچنین در زمینه فرایندهای درمانی اضطراب دارند و از گفت‌وگوی مستقیم درباره طلاق مردد هستند. فعالیت‌های خلاقانه و مبتنی بر بازی می‌تواند کودک را درگیر درمان کرده و به او کمک کند افکار و احساساتش را به‌شیوه‌ای سالم بیان کند (۲۴). همچنین اگر برای بحث و گفت‌وگو درباره طلاق فرصتی در اختیار کودک قرار گیرد که برای او روشن شود چه اتفاقی رخ داده است و فرصتی برای بیان احساساتش داشته باشد، بهتر با بحران طلاق کنار می‌آید (۲۲). به‌نظر می‌رسد هنرهای بیانی به‌ویژه ترسیم‌کردن، جایگزین مناسبی برای مداخله در کودکان بحران‌دیده باشد. نقاشی، تلفیقی کمک‌کننده برای افزایش روایت‌های کلامی کودکان است. نقاشی منجر به کاهش اضطراب، کمک به کودک برای بیان راحت‌تر احساسات با درمانگر و تسهیل بازیابی خاطرات از حافظه می‌شود. همچنین به کودکان کمک می‌کند روایت‌های خود را تنظیم کرده و مطالب بیشتری را درمقایسه با گفت‌وگوی کلامی به‌تنهایی، بیان کنند (۲۳).

در پایان باتوجه به تحقیقات و نتایج پژوهش حاضر می‌توان گفت، هنردرمانی فرصتی را به‌منظور بحث و گفت‌وگو در زمینه طلاق برای کودکان نه‌تنها از طریق کلام، بلکه به‌صورت غیرکلامی و غیرمستقیم نیز ایجاد می‌کند که فرصتی برای بیان احساسات درباره آن است. همچنین هنردرمانی با افزایش اعتمادبه‌نفس، کنترل احساسات نامطلوب همچون خشم و رشد مهارت‌های اجتماعی می‌تواند سازگاری کودکان را با شرایط بحرانی و نامطلوب مانند طلاق افزایش دهد.

۵ نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های پژوهش، هنردرمانی گروهی بر افزایش سازگاری با طلاق والدین در فرزندان دختر طلاق سودمند و مؤثر است؛ ازاین‌رو مشاوران و درمانگران خانواده و نیز مشاوران مدارس می‌توانند از یافته‌های پژوهش حاضر در راستای مداخلات بالینی و درمانی استفاده کنند.

۶ تشکر و قدردانی

گروه پژوهش بر خود لازم می‌داند از تمامی عزیزانی که به هر نحو محققان را در اجرای پژوهش یاری کردند، تشکر و قدردانی کند.

۷ بیانیه‌ها

تأییدیه اخلاقی و رضایت‌نامه از شرکت‌کنندگان در ابتدای پژوهش و پیش از اجرای مداخله با والدین هریک از کودکان مصاحبه صورت گرفت و ضمن ارائه توضیحاتی درباره روش پژوهش،

رضایت والدی که قیومیت کودک را بر عهده داشت به شکل کتبی اخذ پژوهش اجرا شد. رضایت برای انتشار خروج از جلسات، مسئولیت درمانگر، ضبط جلسات و انتشار نتایج، این امر غیرقابل اجرا است. برای والدین صورت گرفت. پس از کسب رضایت والد به شکل کتبی،

References

- Hosseini Yazdi A, Mashhadi A, Kimiyaie A, Asemi Z. Effectiveness of the "children of divorce intervention program" on improvement of self-concept and resilience. *Journal of Applied Psychology*. 2015;9(2):7–21. [Persian] https://apsy.sbu.ac.ir/article_96336_f73a786662ed3d5ab339fb5387e89812.pdf
- Schaan VK, Schulz A, Schächinger H, Vögele C. Parental divorce is associated with an increased risk to develop mental disorders in women. *J Affect Disord*. 2019;257:91–9. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.06.071>
- Eslami M, Haj Hosseini M, Ejei J. The hope in attitude of students in single parents: children of divorce. *The Journal of New Thoughts on Education*. 2017;13(2):25–52. [Persian] <https://doi.org/10.22051/jontoe.2017.11363.1422>
- Xu Y, Lin L, Yang L, Zhou L, Tao Y, Chen W, et al. Personality disorder and perceived parenting in Chinese students of divorced and intact families. *The Family Journal*. 2016;24(1):70–6. <https://doi.org/10.1177/1066480715618652>
- Öztürk Serter G, Balcı Çelik S. The effect of structured play therapy practices on adjustment and depression levels of children with divorced parents. *British Journal of Guidance & Counselling*. 2020;1–13. <https://doi.org/10.1080/03069885.2020.1840513>
- Yahyazadeh H, Hamed M. Issues and interventions of children of divorce in Iran: a meta-analysis of articles. *Journal of Woman and Family Studies*. 2016;3(2):91–120. [Persian] <https://doi.org/10.22051/jwfs.2016.2209>
- Esmailian N, Dehghani M, Dehghani Z, Lee J. Mindfulness-based cognitive therapy enhances emotional resiliency in children with divorced parents. *Mindfulness*. 2018;9(4):1052–62. <https://doi.org/10.1007/s12671-017-0840-9>
- Avila C. A handbook to help adolescents cope with divorce [Thesis for M.S in Counseling, Marriage and Family Therapy]. [CA, US]: California State University, Northridge; 2013.
- Connolly ME, Green EJ. Evidence-based counseling interventions with children of divorce: implications for elementary school counselors. *Journal of School Counseling*. 2009;7(26):1–37.
- Rezaei V, Fallah M hosein, Vaziri S. Investigating the causes of divorce through narrative analysis in Yazd city and designing a prerequisite education based on the causes of divorce using a hidden learning approach on the basis of family, school, and student. *Tolooebehdasht*. 2020;19(1):73–83. [Persian] <http://dx.doi.org/10.18502/tbj.v19i1.2818>
- Vafaei L, Soleimaninan AA, Mohammadzade Ebrahimi A. The effectiveness of "forgiveness-based group counseling" on post-divorce women's adjustment. *Journal of Health Promotion Management*. 2020;9(2):11–21. [Persian] <http://jhpm.ir/article-1-1054-en.pdf>
- Hammersmith AM. Effects of divorce on very young children. In: Benson JB, editor. *Encyclopedia of infant and early childhood development*. Oxford: Elsevier; 2020. pp: 513–21. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809324-5.23565-7>
- Scheirich C. Coping with the climate crisis: exploring art therapy for sustainable mental health [Thesis for M.A]. [Montreal, Canada]: Concordia University; 2020. pp: 1–29.
- Hicks J. Positive art therapy and well-being in urban us schools: a critical review of the literature [Thesis for M.A in Art Therapy]. [Cambridge, US]: Lesley Universit; 2020. pp: 1–37, 339.
- Soejanto LT, Bariyyah K, Pambudi PR, Yaman DM. Art therapy for students academic stress. In: *Proceedings of the 2nd International Conference on Education and Social Science Research* [Internet]. Kota Semarang, Indonesia: Atlantis Press; 2020. <https://dx.doi.org/10.2991/assehr.k.200318.024>
- Martin L, Oepen R, Bauer K, Nottensteiner A, Mergheim K, Gruber H, et al. Creative arts interventions for stress management and prevention—a systematic review. *Behav Sci (Basel)*. 2018;8(2):28. <https://doi.org/10.3390/bs8020028>
- Saberi Tilaki M, Emadian SO, Mohammadianakerdi E, Mahdinezhad Gorji G. The effect of Mandala art therapy on reducing anxiety in women with substance abuse. *Scientific Quarterly Research on Addiction*. 2019;13(53):269–84. [Persian] <https://etiadjpajohi.ir/article-1-2151-en.pdf>
- Mohammadi Nasab H, Seyed Mousavi P, Behzadpoor S. The effectiveness of art therapy on behavioral and emotional problems among poor caregiver. *Knowledge & Research in Applied Psychology*. 2019;20(3):101–9. [Persian] <https://doi.org/10.30486/jsrp.2019.548027>
- Dadgar N, Hamidi H. Barrasi ta'sir naghashi darmani bar kahesh parkhashgari koodakan talagh (motale moredi) [The effect of painting therapy on reducing aggregation in children of divorced parents (case study)]. In: *4th International Conference on Innovation and Research in Engineering Sciences* [Internet]. Tbilisi, Georgia: CIVILICA; 2019. [Persian] <https://civilica.com/doc/964970/>

20. Park BJ, Lee SM. The effect of group art therapy on sociality of children in institutional care (focus on anger and empathy). *Industry Promotion Research*. 2016;1(2):71–8. [Korean] <https://doi.org/10.21186/IPR.2016.1.2.071>
21. Freilich R, Shechtman Z. The contribution of art therapy to the social, emotional, and academic adjustment of children with learning disabilities. *The Arts in Psychotherapy*. 2010;37:97–105. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2010.02.003>
22. Yatt S. Divorce therapy for preschool children [Thesis for M.A. in Counseling Psychology]. [Juhannesburg, South Africa]: Faculty of Arts, University of Juhannesburg; 1996.
23. Malchiodi C. Using drawing as intervention with traumatized children. *Trauma and Loss: Research and interventions*. 1(1):2001:1–13.
24. Chafe DV. Play therapy: concepts and techniques for working with divorce. *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy*. 2016;50:S80–92.
25. Liebmann M. Art therapy for groups: a handbook of themes, games and exercises. 5th ed. London : Brookline Books/Lumen Editions; 1999.
26. Malchiodi CA. Expressive therapies. New York: Guilford Press; 2005.
27. Kurdek LA, Berg B. Children's Beliefs About Parental Divorce Scale: psychometric characteristics and concurrent validity. *J Consult Clin Psychol*. 1987;55(5):712–8. <https://doi.org/10.1037//0022-006x.55.5.712>
28. Mohseni Moghadam M, Mirza Hosseini H. Barrasi ravaie va etebar meghyas bavarhaye koodakan dar mored talagh valedeyn dar ostan Qom [Evaluation of validity and validity of children's beliefs scale about parental divorce in Qom province]. In: 3rd National Conference of Sustainable Development in Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Studies [Internet]. Tehran, Iran: CIVILICA; 2016. [Persian] <https://civilica.com/doc/453134/>
29. Jassemi Zargani A, Johari Fard R. The effectiveness of cognitive- behavioral based art therapy approach on the self-concept, body image in adolescent girls with body dysmorphic disorder in Ahvaz city. *Shenakht Journal of Psychology and Psychiatry*. 2019;6(1):11–22. [Persian] <http://dx.doi.org/10.29252/shenakht.6.1.11>